

remains of a body dating from this period were discovered (M. Makarenko, "Chernihiv's'kyi Spas. (Arkheolohichni doslidy r. 1923)." Zapysky Istorychno-filolohichnoho viddilu, kniga 20 (Kiev, 1928), pp. 7–8, 11–15).

40) In 1097, at the Congress of Lyubech, Oleg and David were evidently made dual rulers of Chernigov, see Dimnik, *The Dynasty*, pp. 213–215.

41) Ipat., col. 259; Lav., col. 283. Concerning archaeological excavations conducted on the site of the refectory see, V.A.Kharlamov, "Raskopki drevnerusskoy trapeznoy Kievo-Pecherskogo monastyrya", *Arkheologicheskie otkrytiya 1984 goda* (M., 1986), pp. 320–321.

42) See, for example, M. D. Priselkov, *Ocherki po tserkovno-politicheskoy istorii Kievskoy Rusi X–XII vv.* (Spb., 1913), p. 316; A.N.Nasonov, "Russkaya zemlya" i obrazovanie territorii drevnerusskogo gosudarstva (M., 1951), p. 145; Kharlamov, "Raskopki drevnerusskoy trapeznoy", p. 321. Four years before the refectory was completed Gleb Vseslavich had been at war with Svyatopolk and his allies. Gleb, it is true, was married to Svyatopolk's niece Anastasia (Baumgarten, *Généalogies*, Table II, 5), but was this sufficient reason for Svyatopolk to give Gleb special privileges in Kiev? Besides, Svyatopolk was not on amicable terms with his nephews. Anastasia's brothers Yaroslav and Vyacheslav rebelled against him and evidently died as his prisoners (Ipat., under the year 1102, cols. 251–252; under the year 1104, col. 256).

43) See also, D.Bagaley, *Istoriya Severskoy zemli do poloviny XIV stoletiya* (Kiev, 1882), pp. 281–282.

44) Concerning the Church of the Assumption, see Ipat., col. 173; Lav., col. 183; *Uspenskiy sbornik*, p. 124.

45) Ipat., col. 274; Lav., col. 289; Dimnik, *The Dynasty*, pp. 247–249.

С.Кисіль

Соціальні суперечності у ремісничих цехах Північного Лівобережжя у др. пол. XVII–XVIII ст.

Поява цехів на території Північного Лівобережжя була пов'язана із запровадженням у регіоні магдебурзького права. Спочатку кількість цехів у містах Чернігово-Сіверщини була невеликою, і вони, зазвичай, об'єднували ремісників декількох споріднених спеціальностей. Із розвитком ремесла і поглибленням спеціалізації окремих його галузей, майстри вузьких професій виділялись у самостійні цехи. Але в невеликих містечках цей процес відбувався повільніше, тут об'єднані ремісничі корпорації зберігалися аж до поч. XIX ст. Так, у Чернігові у др. пол. XVII ст. існував цех, до якого входили ковалі, слюсарі, димарі, мечники,

колісники, золотники, конвісарі, римарі, токарі, склярі, стельмахи, теслі, колодії, шитники та інші "молотом працюючі" [1]. У невеликих містечках, зазвичай, був один цех, який об'єднував усіх тамтешніх ремісників. Наприклад, у містечку Літки до одного цеху належали ковалі, бондарі, римарі, млинарі, теслярі, пильщики і музики [2].

Цехи істотно відрізнялись за чисельністю ремісників, що входили до них. Так, у Чернігові наприкінці XVIII ст. до перепечайського цеху входило 56 майстрів, а до гончарського – 9 майстрів та 3 підмайстра [3]. Ремісничі об'єднання Північного Лівобережжя у XVII–XVIII ст. складались здебільшого з ремісників чоловіків. Але у деяких ремеслах, де специфіка виробництва не вимагала великої фізичної сили і в яких здавна працювали жінки, відомі жінки-майстрині. До таких ремесел, зокрема, належали кравецьке, ткацьке, хлібопекарське. Існували також цехи, що складались виключно з жінок. Наприклад, такий цех був зафіксований у м.Борзна на Чернігівщині. Він об'єднував бубличниць і нічим не відрізнявся від об'єднань, котрі складались з чоловіків, хоча посадові особи у ньому обирались з чоловіків-майстринь, що входили до цеху [4]. Траплялося, що жінки належали до цеху разом із чоловіками. Так, до Глухівського калачницького цеху в 1666 р. було вписано 17 жінок. Наприкінці XVII – на поч. XVIII ст. ситуація дещо змінюється – кількість жінок поступово збільшується до 28 і з'являється термін "цехова" [5].

Ремісничі корпорації Чернігівщини були своєрідними соціальними спільнотами, що мали відносно самостійний характер і впливали на всі сторони життя своїх членів. Вони вели боротьбу за встановлення так званого цехового примусу, тобто визнання за їхніми членами монопольного права на виготовлення і збут ремісничих товарів у межах міста або його округи. Ремісничий цех користувався правами і привілеями, закріпленими у відповідних документах (т.з. "цехове право"): правом самоуправління, правом судити своїх членів (за винятком кримінальних справ), займатися своїм ремеслом і торгувати своїми виробами, ситити мед для цехових свят, а інколи і для продажу [6].

Соціальна структура ремісничого цеху характеризувалась ієрархічністю. Цех поділявся на соціально-вікові групи (учні – підмайстри – майстри – старші майстри). Кожна така група мала свої чітко визначені права і обов'язки, а також юридичний статус, котрі були зафіксовані у цеховому статуті. При проходженні

сходинок цехової ієрархії враховувався ступінь професійної та соціальної зрілості ремісника, а також його внесок у громадське життя колективу. Членами цехів офіційно вважалися лише майстри, які також поділялися на дві соціальні групи – власне майстри (молодші майстри) і старші майстри. У процесі соціалізації молоді, у ході ритуальних дій та у сфері комунікації старші майстри виступали в ролі "культурно-компетентних", передаючи культурну, у тому числі й етнічну, інформацію молодим ремісникам [7]. Нижче майстрів за своїм соціальним становищем знаходилися підмайстри (челядники, товариші), ще нижче – учні (хлопці). Підмайстри й учні як особи, соціалізація яких не завершилась і які не пройшли ще посвячувальних обрядів, членами цеху формально не вважалися. Вступ до цеху був процесом довготривалим і вимагав не тільки досконалого знання ремесла і цехових норм, але й значних матеріальних витрат.

Ремісничі цехи Північного Лівобережжя характеризувалися наявністю не лише "вертикальних", а й "горизонтальних" зв'язків між його членами. Внутрішні правила об'єднання, відповідно до принципів корпоративності, були спрямовані на підтримання економічної рівності серед його членів шляхом запобігання збагаченню і зубожінню окремих майстрів. Збагаченню майстрів перешкождала сувора регламентація виробництва і збуту виробів. Кількість учнів і підмайстрів також підлягала контролю. На запобігання зубожінню членів цеху був спрямований механізм взаємодопомоги. Так, у випадку хвороби, смерті або нестачі коштів корпорація надавала допомогу майстру чи його родині. Захист економічних інтересів ремісників був головним завданням об'єднання. Цехи вели боротьбу за встановлення так званого цехового примусу, тобто визнання за їх членами монопольного права на виготовлення і збут даного виду ремісничих виробів у межах міста або його округи, що, зрештою, було зумовлено вузькістю ринку.

Незважаючи на сувору регламентацію цехових відносин, між майстрами, з одного боку, та підмайстрами і учнями, з іншого, існували певні суперечки, що загострювались у кризові моменти. Так, серед цехових ремісників існували спеціальні прийоми та звичаї виставлення учнів та підмайстрів на посміховисько, причому не тільки на предмет освоєння ними певної професії, а й моральних і фізичних знущань. Але подібні конфліктні ситуації були певним випробуванням на шляху до здобуття статусу

майстра, вони виконували роль своєрідної ініціації та допомагали прилученню до цехової культури.

Для цехів була характерна вертикальна солідарність осіб, які мали різні соціальні статуси. У реальному житті не тільки підмайстер та учень залежали від свого майстра, але й майстер певною мірою залежав від них [8]. Підмайстри й учні у середньовічних цехах входили до складу сім'ї майстра, що була колективом осіб, пов'язаних не лише кровною спорідненістю, а й спільним виробництвом. Вони, прилучаючись до сім'ї майстра, були бажаними, а часто й необхідними робочими руками для різних справ – від ремісничого виробництва до сільськогосподарських робіт.

Учні й підмайстри зі сторони (які не мали жодних родинних зв'язків із членами цеху) були зацікавлені, у першу чергу, в тому, щоб стати майстрами, тобто частиною цехового колективу, на конфлікт з яким їх могла за таких умов штовхнути лише якась надзвичайна причина. Цех, будучи зі свого боку зацікавленим у недопущенні конфліктів між своїми членами (це руйнувало його корпоративну цілісність), також спрямовував зусилля на те, щоб їх відвернути. Так, однією з функцій цехмістра було вирішення конфліктів між членами цеху. У компетенції цехмістра було також виключення ремісників із цеху за злочини. Наприклад, у книзі Глухівського різницького цеху у 1664 р. зазначались підстави для виключення з ремісничого об'єднання, які полягали у забороні торкатися нечистого та мертвого, крім того "не лупить и лупинных кож в руки не принимают, не покупать и не вчинять" [9].

Із розвитком товарно-грошових відносин, прискоренням процесів майнової диференціації частішали випадки, коли багаті майстри, ігноруючи вимоги цехових статутів, свавільно збільшували у своїх майстернях кількість підмайстрів та учнів, працю яких, певною мірою, експлуатували. Поширюється практика використання наймитів, кількість котрих у майстерні могла сягати 10–15 чоловік [10]. Наприклад, у 1683 р. у Стародубі майстерковбасник Прокіп Потапович, одержавши замовлення на виготовлення великої партії товару, найняв як додаткову робочу силу якогось "наемного человека". Члени ковбасного цеху, зокрема цехмістер, обурені цим, намагались не допустити наймита до роботи. Більше того, цехмістер намовив кількох сердюків побити Прокопа за порушення цехових правил [11]. У тому ж таки Стародубі, не маючи змоги повернути борг багатому шевцю

Давидові, майстер Г.Перевируха у 1689 р. зобов'язався "одслужовать своїм шевським ремеслом з таким докладом..., маєт ему отворочати на тии долги, поки з того долгу вислужится, але не маєт жаден кредитор до учищене ему Давидови чинити перешкоды хиба за отложением суммы коп трьох" [12].

Майже у всіх цехах, що працювали на широкого споживача, з'являється поділ на "чорних" майстрів, які виконували просту роботу, і привілейованих [13].

Характерними рисами відносин між цеховими ремісниками наприкінці XVII – у XVIII ст. стають часті конфлікти, порушення цехової дисципліни. Підмайстри і майстри сварилися і судилися зі своїми цехмістрами. Так, у 1689 р. О.Богданович, О.Михайлович та інші шевці зі Стародуба скаржилися у міський суд на цехмістра, який привласнив цехові гроші й не збирався їх повертати [14]. Учні та підмайстри перестають цінувати своє місце у цеху, стають більш свавільними. З іншого боку, майстри затягували термін навчання, щоб використовувати учнів як безплатну робочу силу [15]. Порушення цехових норм призводило до суперечок і боротьби між цехами.

Однією з головних рис розвитку ремісничих корпорацій наприкінці XVII – у XVIII ст. стало послаблення цехових обмежень. Ремісник, який бажав вступити до цеху, міг обмежитись грошовим внеском до цехової скриньки і влаштувати бенкет. Внаслідок цього, а також в результаті об'єднання представників різних ремесел, цехи ставали досить багатолюдними.

Значну конкуренцію цеховим майстрам складали позацехові ремісники (так звані партачі). Лави партачів поповнювалися тими, хто не зміг вступити до цеху через брак коштів, або сільськими ремісниками, які намагалися збути товар у місті.

У XVIII ст. поступово відбувається процес підпорядкування сільського ремесла міському. Так, міський уряд Новгород-Сіверського, задовольнивши прохання щодо утворення олійницького цеху, заборонив будь-кому іншому "заводити тоє ремесло олейницкое", продавати олію, а також купувати коноплю "без докладу старших и старшого брата олейницкого" [16].

В інших містечках Чернігово-Сіверщини позацехових майстрів також позбавляли можливості займатися ремеслом. Наприклад, у Стародубі ткацький цех, що виник 19 квітня 1688 р., домігся заборони для партачів "тиму ремеслы отнюдь бавитись кроме челяди которая незборонно через найми обиклие маєт мети

виживлене" [17]. Взагалі, цехи змагались не за визнання такси чи справедливої ціни, а за "пропорційну ціну" та за відмову стороннім торговцям і виробникам торгувати товарами за "ценою себе в прибель" [18].

Влада заохочувала підпорядкування цеху сільських ремісників, які мусили підтримувати цех матеріально. Тому часто до цехів міст та містечок входили ремісники з навколишніх сіл. Так, у 1663 р. ніжинський полковник В.Золотаренко, затверджуючи у Березному калачницький цех, в обов'язковому порядку зобов'язав усіх ремісників, котрі не входили до цеху, але бажали "пекти калачи, бублики", сплачувати "до скриньки братерской того ж цеху куп дванадцять личби литовской и воску фунтов десять на церковь божію" [19]. В універсалі стародубського полковника Л.Острянина місцевому калачницькому цехові від 23 листопада 1665 р. зазначалось, що кожний приїжджий калачник повинен був сплатити "по копейке жадного торгу" до цехової скриньки [20]. Сільських шевців, які проживали поблизу Козельця, Б.Хмельницький зобов'язав "повинність цехові козелецькому давати" ще в 1656 р. [21]. Мандрівним шевцям Козельця гетьман І.Мазепа дозволяв виготовляти продукцію за умови сплати до "скринки братской цеховой тоє, що браття ухвалить". Могли вони стати й повноправними членами шевського цеху, заплативши одну копу литовської личби, а також "воску церкви божой належачого и уорнтентованя брати и сотникови на тоть чась зростаючому ползолотого... дати" [22].

Чернігівський кравецький цех у 1689 р. отримав універсал від полковника Я.Лизогуба, в якому, зокрема, зазначалось: "аби при своем здавна захованям порядку зоставали непорушно, лечь вандровных тилко по селах за две мили коло города кравцов и таких котрие бы хоч в городе учившись того ремесла, а без поеднанья цеху выйшовши з города по селах самоволне робили позволяю забирати и до цеху в городе притягати, вписуючи тих самих що по селах оседлие мешканци, которие, под державцами своими и особливо властию зостаючи повинность свою отбужают, а однак и оседлих давных тая нехай будет повинность абы вендровных самовольных кравчиков постерегаючи брали з оних цеховую повинность" [23].

У Літках у 1770 р. з "прихожих" ковалів, бондарів, і римарів, які ще не встигли вступити до цеху, але виявили намір "роботу кому робити", брали по півфунта воску. Ремісників цих спеці-

альностей, які прибули до містечка з інших населених пунктів у торгових справах, зобов'язували "под утратою своєю немалою обвестися" старшому цеховому братові й місцевому цехмістру [24]. Подібні об'єднання сільських і міських ремісників на Чернігівщині були досить поширеною практикою, і саме у такий спосіб розв'язувалось питання конкуренції між партачами та цеховими ремісниками.

Обов'язки цехових ремісників нерідко були настільки обтяжливими, що вони намагалися вийти з цеху. Наприкінці XVII ст. учні дедалі частіше залишали майстерні своїх майстрів і тікали до інших міст. Так, учень шевця Я.Корнеєв зі Стародуба у 1693 р. утік від майстра, захопивши із собою 80 пар "волок ременных и лоз на подошвы" [25]. Часто цехові ремісники, вирвавшись із тісних рамок обмежень, ішли у невеликі містечка й села і засновували там нові цехи. Зокрема, підручний кравця Давида Патики із с.Гірквіці Прилуцького полку втік від свого майстра, укравши шкатулку з грошима, яких вистачило на те, аби заснувати пізніше у м.Варва новий цех [26]. За подібних обставин наприкінці XVII ст. виник гончарський цех у містечку Ріпках, неподалік від Чернігова [27].

Про поширення випадків виходу ремісників із цехів наприкінці XVII ст. свідчить універсал І.Мазепи 1698 р. "о приверненнии цехових людей к ратуше, которые до того были отобраны" [28]. До статутів цехів також було запроваджено спеціальний пункт про розшук утікачів та їх обов'язки щодо відшкодування завданих майстрам збитків.

Часом цехові ремісники переходили під "протекцію" козацької старшини. Так, гетьман І.Мазепа у 1704 р. взяв під свою протекцію слюсаря Олексія Лопату, якого було звільнено від загальних повинностей [29]. У 1721 р. гетьман І.Скоропадський в універсалі чернігівському полковникові П.Полуботку застерігав: "поневаж Пн Федор Лопата війт черниговский доносил нам з майстром, что многие их меские люде достатние и ремесники под протекцию розних панов удавшись, а иншие и зовсим им свою оседлость спровавши, живут свободе и жадних общенародных меских долегливостей не дознают" [30].

Слід відзначити, що ремісники у XVIII ст. часто переходили під захист державних установ. Так, стародубські слюсарі у першій половині XVIII ст. перебували під протекцією полкової артилерії [31]. Інколи ремісники переходили під захист Генерального

військового суду. Наприклад, у 1754 р. глухівський цехмістер ковальський Кіндрат Петров доповідав Глухівському сотенному правлінню, що "жительствоующій в городе Глухове кузнец Семен Лисиця, цеху нашому ковалскому чиня обмовки, что де он на кло-лодников по суду генералному делает кандали и протче (какову работу можно от цеху ковалского за таковую-ж цену делать з общества) також и другие кузнеци являються ослушни" [32].

Крім того, цехові ремісники часом переходили під протекцію російських чиновників, зокрема, міських комендантів. Наприклад, цехмістер Ніжинського різницького цеху Іван Матюха "с товариши" у 1734 р. скаржився, що деякі різники "повинности с нами не хотятъ, защищаючи себе... полковником и комендантом Шестомировым" [33].

Деякі ремісники, намагаючись звільнитись від цехових повинностей, вступали до компанійських полків. У Глухові в 1765 р. майстри шевського цеху Я.Бабенко, Г.Волощенко, І.Швидченко і Т.Боленко "приняты в службу компанейскую в команду надворной коругвы; и никаких цехових повинностей не отбывают" [34].

Отже, суперечності в розвитку цехового ремесла були викликані низкою дестабілізуючих факторів, котрі наприкінці XVII – поч. XVIII ст. спричинили загострення у відносинах між членами цехів. Численні конфліктні ситуації виникали внаслідок ігнорування основних положень цехових статутів. Джерелом конфліктів виступали позацехові ремісники, які вносили дезорганізацію у цехову діяльність. Втечі ремісників із цехів та перехід їх під "протекцію" дезорганізували функціонування ремісничих організацій. Усі ці причини призводили до постійних конфліктів, які поступово руйнували ремісничі корпорації.

Література

1. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 196.
2. Клименко П. Матеріали до історії цехів м.Літок на Чернігівщині. – Б.м. Б.р. – С. 211–214.
3. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 301.
4. Ефименко А. Южная Русь: очерки, исследования и заметки. – СПб, 1905. – Т. 1. – С. 258.
5. Лазаревська К. Матеріяли до історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 29.

6. Пажитнов К.А. Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма – М., 1952. – С. 91.
7. Балущок В.Г. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників – К., 1993. – С. 18.
8. Там само. – С. 19.
9. Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 24.
10. Економічна історія України / За заг. ред. Б.Д.Лановика. – К., 2004. – С. 155.
11. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 203.
12. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 103.
13. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1970. – С. 91.
14. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 104.
15. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 192.
16. Пиріг П.В. Цехова організація ремесла на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Київська старовина. – 1999. – №5. – С. 156.
17. Швидько А. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины. – Днепропетровск, 1985. – С. 53–54.
18. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. – К., 1997. – гл. XXVI, арт. 4, п. 2.
19. Лазаревський А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 93.
20. Швидько А. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины. – Днепропетровск, 1985. – С. 51–52.
21. Пиріг П.В. Цехова організація ремесла на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Київська старовина. – 1999. – №5. – С. 156.
22. Пиріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. – К., 1998. – С. 33.
23. Швидько А. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – XVIII века. – Днепропетровск, 1984. – С. 54.
24. Клименко П. Матеріали до історії цехів м.Літок на Чернігівщині. – Б.м. Б.р. – С. 214.
25. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 103.
26. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 207.
27. Пиріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. – К., 1998. – С. 40.

28. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII–XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідчої кафедри історії культури й мови при інституті. – Ніжин, 1929. – Кн. IX. – С. 124.

29. Там само. – С. 130.

30. Там само.

31. Там само. – С. 125.

32. Там само. – С. 126.

33. Там само. – С. 127.

34. Там само. – С. 128.

Ю.М.Михайлюк

Старостування Дмитра Вишневецького у Черкасах і Каневі: міф чи реальність?

Постать князя Дмитра Івановича Вишневецького – людини надзвичайної хоробрості і відваги, палкого захисника українських порубіжних земель від татаро-турецької агресії, славного козака і талановитого військовика, хоч і не позбавленого авантюризму – належить до числа найвизначніших особистостей литовської доби вітчизняної історії.

Понині чимало сторінок життя та діяльності козакуючого князя або ж оповиті легендами, або є недостатньо з'ясованими. Значною мірою це стосується проблеми реальності старостування Д.Вишневецького в Черкасах і Каневі. Одним із перших приписував підпорядкування йому цих замків В.Антонович, зауваживши, що воно мало місце в першій половині XVI ст. [1]. Про появу на цій посаді Д.Вишневецького в середині XVI ст. із зазначенням терміну її обіймання в три роки вказував Д.Яворницький. Не посилаючись на джерела, він писав: "На исторической сцене Вишневецкий впервые стал известным с 1550 года, когда назначен был польским королем в старосты Черкасского и Каневского повитов. Каков был Вишневецкий как управитель повитов, нам неизвестно; известно лишь то, что в этом звании он оставался всего лишь три года..." [2].

Посилаючись на останнього, однак під іншим – 1551 р. – започатковував очолювання князем місцевого замкового уряду В.Голобуцький. Проте, на відміну від попереднього дослідника, який доводив строк служби князя до моменту від'їзду того до Туреччини, у інтерпретації В.Голобуцького Д.Вишневецький